

KÖNYVISMERTETÉSEK

1. ÓSZÖVETSÉG

ACHENBACH, Reinhard, *Die Vollendung der Tora: Studien zur Redaktionsgeschichte des Numeribuches im Kontext von Hexateuch und Pentateuch* (Beihefte zur Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte 3), Wiesbaden: Harrassowitz 2002. xi + 699 pp., ISBN 3447046023, €128.

A Pentateuchus kutatás klasszikus megközelítése szerint a vizsgálódás a Genézissel kezdődik. Az elmúlt évtizedben több olyan tanulmány és monográfia is megjelent, mely a komplex kérdéseket is az egyes könyvek esetében önállóan tesz fel és igyekezik megválaszolni. Ebben a sorban tölt hiánypótló szerepet Achenbach monográfiája, az egyébként mostohagyerekként kezelt Numeri feldolgozásával, mely Martin Noth szerint is „megszámlálhatatlan eltérő tartalmú, stílusú tradíció rendszer nélküli összefűzése.” (*Das vierte Buch Mose: Numeri* ATD 7; Göttingen, 1977, 8.). A szerző a Numeri minden egyes részletét irodalomkritikai szempontú vizsgálat alá vonja, és módszerbeli gazdagsága és részletessége ellenére viszonylag egyszerű és egységes modellt alkot. Achenbach könyve hat nagy egységre oszlik. Az általános bevezető (1-36) a Numeri kompozíciójáról folytatott tudományos vitát mutatja be Martin Noth óta, melyben jól láthatóak a mai tendenciák is. A második egység (37-172) a Num 16-18-cal foglalkozik, mely Achenbach szerint a Numeri kompozíciójának kulcsfontosságú szövege. Kimutatja benne a könyv három nagy redakcióját és azok egymáshoz való viszonyát. A harmadik egységben (173-442) a puszta vándorlás történetét elemzi (10,

11-25,18). Ebben a részben tárgyalja az Exodus, illetve Deuteronomium párhuzamos szövegeivel való kapcsolatrendszer is. A negyedik (443-556) és ötödik (557-628) egység az ún. „teokratikus revízió” (*Theokratische Bearbeitung*) szerkesztői munkáját, melyet a szerző a könyv legkésőbbi redakciós szintjeként definiál. És a jeruzsálemi papi köröknek tulajdonít a Kr. e. 4. század első felében, vagyis röviddel a perzsa kor vége előtt. Ebben a korszakban zajlik a teljes Pentateuchus végső szerkesztése is. A záró, hatodik egység (629-633) összefoglalja az elemzés eredményeit.

Achenbach megközelítésének újdonsága abban áll, hogy bár a Numeri anyaga egyértelműen számos irodalmi rétegből tevődik össze, alapvetően egy „poszt-papi” redakciós munka eredménye. Már feltételezi a papi dokumentum (P) meglétét és azt más, nem papi hagyományokkal ötvözi. Bár Achenbach elfogadja a Numeriben a papit megelőző hagyományok létezését (pl. a kémek története), ennek beillesztését is a papit követő szinten képzei el.

Achenbach könyve megkerülhetetlen minden a Numerivel, de a Pentateuchus kutatásával foglalkozó teológus számára.

(Zs.J.)

Götterbilder – Gottesbilder – Weltbilder. Polytheismus und Monotheismus in der Welt der Antike. Band I. Ägypten, Mesopotamien, Persien, Kleinasien, Syrien, Palästina (FAT II/17, szerk. Reinhard G. Kratz és Hermann Spieckermann), Tübingen: Mohr Siebeck 2006, ISBN-13 978-3-16-148673-9.

Ez a kötet a Göttingeni Egyetemen 2004-2005-ben tartott két előadássorozat keretei között elhangzott előadások írásos változata. A szerzők javarészt az egyetem professzorai, de találunk közöttük holland, svéd, svájci, angliai és más német egyetemeken tanító professzort is. Az ókori (közel) kelet vallási világába vezet el ez a kötet mely az istenekről és a világról alkotott emberi képek és felfogások sokszínű, mégis számos ponton egymásba fonódó szövetét tárja fel az olvasó előtt. Az egyiptomi, mezopotámiai, perzsa, hettita, föníciai, szír, kánaáni és izraeli vallási felfogás koronként változó elemei a közös földrajzi és történelmi közeg révén sajátos interakciókat is láttanak.

A kötet a szerkesztők bevezetőjével kezdődik (ix-xix). Ezt követően elsőként az egyiptomi vallási kontextust vizsgáló írások olvashatók:

Friedrich Junge: „Unser Land ist der Tempel der ganzen Welt“ Über die Religion der Ägypter und ihre Struktur (3-44); Heike Sternberg-El Hotabi: „Die Erde entsteht auf deinen Wink“ Dr naturphilosophische Monotheismus des Echnaton (45-78); Susanne Bickel: Die Verknüpfung von Weltbild und Staatsbild. Aspekte von Politik und Religion in Ägypten (79-99). A második cikkszoportot a mezopotámiai vallásosság témakörét körbejáró írások alkotják: Annette Zgoll: Vielfalt der Götter und Einheit des Reiches. Konstanten und Krisen im Spannungsfeld politischer Aktion und theologischer Reflexion in der mesopotamischen Geschichte (103-130); Brigitte Groneberg: Aspekte des „Göttlichkeit“ in Mesopotamien. Zur Klassifizierung von Göttern und Zwischenwesen (131-165); Astrid Nunn: Kult-

topographie und Kultabläufe in mesopotamischen Tempeln: drei Beispiele (167-195).

A harmadik egységben a zoroasztrizmus teológiai kérdéseire keresik a választ a szerzők: Philip G. Kerynbroek: Theological Questions in an Oral Tradition: the Case of Zoroastrianism (199-222); Albert de Jong: One Nation under God? The Early Sasanians as Guardians and Destroyers of Holy Sites (223-238).

Az utolsó, legnagyobb fejezet Kisázsia és Szíro-Palesztina vidékének vallási kultúráját vizsgálja: Daniel Schwemer: Das hettitische Reichspantheon. Überlegungen zu Struktur und Genese (241-265); Astrid Nunn: Aspekte der syrischen Religion im 2. Jahrtausend v. Chr. (267-281); Hermann Spieckermann: „Des Herrn ist die Erde“ Ein Kapitel altsyrisch-kanaanäischer Religionsgeschichte (283-301); Herbert Niehr: Die phönizischen Stadtpanthea des Libanon und ihre Beziehung zum Königtum in vorhellenistischer Zeit (303-324); Erik Aurelius: „Ich bin der Herr, dein Gott“ Israel und sein Gott zwischen Katastrophe und Neuanfang (325-345); Reinhard G. Kratz: „Denn dein ist das Reich“ Das Judentum in persischer und hellenistisch-römischer Zeit (347-374).

A legtöbb cikket képek, térképek, ábrák egészítik ki, igen szemléletesé téve ezzel a tárgyalt témákat. A kötetet egy rövid tárgymutató zárja. Az alapvetően német alapossággal készült írások a vallástörténet nemzetközi kutatása ezen szegmensének naprakész kérdéseibe enged betekintést, jegyzeteiben felvonultatva a legújabb szakirodalmat. Jó eligazítást adhat a téma iránt érdeklődő hazai kutatóknak, diákoknak. (Zs.f.)

GRÄTZ, Sebastian, *Das Edikt des Artaxerxes. Eine Untersuchung zum religionspolitischen und historischen Umfeld von Esra 7,12-26* (BZAW 337), Berlin: de Gruyter 2004, ix + 343 pp., ISBN 3-11-017967-9.

Az elmúlt évtized során a perzsa és a hellenisztikus kor vizsgálata rendkívüli mértékben megélenkült a bibliakutatásban. Ennek egyik oka az, az az általános tendencia, hogy számos bibliai szöveg keletkezését, illetve végső szerkesztését ebbe a késői időszakba helyezik a kutatók. Nő azon vélemények száma is, melyek szerint a héber Biblia egy „perzsa könyv”, aminek szerkesztését és elfogadását az achamenida birodalom érdeklődése és politikai érdeke is kísérte. Grätz könyve, mely a bonni egyetemen megvédett doktori disszertációjának átdolgozott kiadása felülbírálja ezt a nézetet és az azt támogató szövegek újraelemzését javasolja. Művének célja egyrészt Artaxerxes Ezrát autorizáló ediktumának (Ezsd 7,12-26) és történeti értékének vizsgálata, másrészt az achamenida kor Biblián kívüli szövegeinek fényében a Peter Frei birodalmi autorizációról megfogalmazott tézisének értékelése.

Grätz felhívja a figyelmet az irodalmi és történeti kérdések összekeverésére, mely gyakori az Ezsdrás-Nehémiás tanulmányokban. Ő maga mindkét megközelítést, jól elkülönítve alkalmazza. Elemzése során a második fejezetben megállapítja, hogy az Ezsdrás-Nehémiás könyvek és a 2Ezsdrás (vagy németesen 3Ezsdrás) önálló irodalmi alkotások, nem pedig egyik a másiktól fejlődött ki. Az Ezra történetet (Ezsd 7-10; Neh 7; 8,1-12) feltételezi Zerubábel elbeszélését (Ezsd 1-6), és reflektál rá, míg a Nehémiás memoár

(Neh 1-6; 12-13) ettől független irodalmi tradíció.

A harmadik fejezetben az Ezsd 7,12-26-ot elemzi, önálló fordítással és részletes jegyzetekkel. Kimutatja, hogy a Mózes és Jósias párhuzamok mellett számos Biblián kívüli szöveg is ismeri ezt a zsánert és hogy Artaxerxes levele szorosan illeszkedik hellenista irodalmi témákhoz. Ezzel cáfolja Frei elméletét a birodalmi autorizálás királyi levél formátumáról. Vagyos ez a levél nem a „szent törvény” példája, hanem egy kétoldalú kultuszi adományozási szerződés. Grätz itt Barnhard Laum 1914-ben megfogalmazott elméletét alkalmazza mégpedig a háromnyelvű Letoon felirat segítségével.

A 4. fejezetben Grätz különböző babiloni és perzsa szövegekkel teszteli elméletét és megállapítja, hogy a perzsa birodalmi politika nem annyira vallási-ideológiai, mint inkább pragmatikus volt. Akkor engedélyezték vallási központok helyreállítását, ha aktuális politikai érdekeiket szolgálta. Ezsdrás ilyen irányú támogatása történelmileg fikció és sokkal inkább a hellenista gyakorlatot jeleníti meg, melyet visszavetít a perzsa korba.

Grätz szerint a perzsa kor viszonylag szűkös adatmennyisége miatt „bizonyos tekintetben sötét korszak marad” (279.o.).

Ez a könyv vélhetően minden olvasóban újabb kérdéseket inspirál, ami előbbre viheti a korszakhoz kapcsolódó bibliai könyvek megértését.

(Zs.J.)

LEHNART, Bernhardt, *Prophet und König im Nordreich Israel. Studien zur sogenannten vorklassischen Prophetie im Nordreich Israel anhand der Samuel-, Elija- und Elischa-Überlieferung* (VTSup 96), Leiden: Brill 2003, ISBN 9004132376.

Lehnart Frankfurt am Main egyetemén megvédett disszertációja az úgynevezett klasszikus prófétaéság előtti időszak Északi országrészhez, Izraelhez kötődő próféta-anyagát öleli fel. A szerző kimutatja, hogy már a prófétaéságnak e korai fázisában a királyság bevezetésével megszólal a

társadalom helyzetével kapcsolatos kritika. Felismerhető, hogy a próféta a királlyal szemben magasabb rendű pozíciót foglal el és sajátos szabadító alakot formáz.

Lehnart Sámuel, Illés és Elizeus próféta- hagyományaiban vizsgálja ezt az fej-

lódést. Ez a hármasság a kötet három nagy fejezetét is alkotja egyben. A szövegeket első sorban diakronikus szempontból analizálja, majd a predeuteronomisztikus szövegekplexumot vizsgálja. Ezt követően elhelyezi ezeket a szövegek

történetileg és hagyományozásukra, valamint elbeszéléseik történetiségére kérést rá.

Lehnart könyve új fényt vet a e korai időszak prófétaságának szocio-strukturális jelentőségére. (Zs.J.)

VAN DER MEER, Michael N., *Formation and Reformulation. The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses* (VTSup 102), Leiden: Brill 2004, xxiv + 590 pp., ISBN: 9004131256 \$ 185.

A szerző 2001-ben a Leideni Egyetemen elfogadott disszertációjának átdolgozott kiadását tartja kezében az olvasó. Van der Meer a mai Ószövetség kutatás egyik kurrens témáját választotta könyve témájául: hogyan alakult ki a Héber Biblia szövege? Vizsgálódásának középpontjába a qumráni szövegeket és a Septuaginta (LXX) szövegét helyezte, amin belül példaként Józsué könyvét választotta ki.

Alapkérdése az, hogy vajon a kiválasztott szövegvariánsok alapján igazolható-e az a korábbi állítás, miszerint a szövegkritikai eltérések alapján nyomon követhető a szöveg irodalmi fejlődése is.

A legjelentősebb aktuális szövegkritikai elméletek (Tov, Ulrich) bemutatása után az irodalomkritikai megközelítés és a szövegkritikai megközelítés különbözőségére hívja fel a figyelmet. Ezt először általánosságban fejti ki (1. fejezet), majd a Józsué könyve LXX-változatának, illetve a qumráni Józsué szövegek (4QJoshua^{a,b}, 4Q123; 4Q378-379; 4Q522; 5Q9; Mas 1039-1211), valamint a maszoréta Józsué könyve redakciótörténeti elemzését követően részletes adatokkal alátámasztottan is (5. fejezet).

Három szövegegységet emel ki ezek után Józsué könyvéből, melyeket részletes exegézis alá von: Jozs 1 (maszoréta és Septuaginta szövegvariánsok alapján – 6. fej.); Józs 5,2-12 (maszoréta, 4QJoshua^a, CD és a Septuaginta alapján – 7. fej.); végül a Józs 8 (maszoréta, a 4QJoshua^a és a Septuaginta alapján – 8-9. fej.). Ez utóbbi fejezet a magyar olvasó számára különösen izgalmas lehet, mivel Karasszon István „Előbb és később a Tórában, A Síkemi oltár és a Deuteronomiumi törvény” című írása is ezzel a kérdéssel foglalkozik (in *Az Ószövetség varázsa*, Budapest: Új mandátum 2004, 118-136).

A holt-tengeri szövegek iránt érdeklődőknek is tartogat a szerző csemegét, a 4QJoshua^a új rekonstrukcióját készítette el.

Végkövetkeztetésében van der Meer feltett kérdésére negatív választ ad. Véleménye szerint a szövegkritikai vizsgálódás nem ad megfelelő támpontot arra, hogy a szöveg irodalmi fejlődését is nyomon lehessen követni ez alapján.

A kötetet jó szívvel ajánlom minden exegézis és szövegtörténet iránt érdeklődő olvasónak. (Zs.J.)

Tora in der Hebräischen Bibel. Studien zur Redaktionsgeschichte und synchronen Logik diachroner Transformationen. (Beihefte zur Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte 7, szerk. Reinhard Achenbach et al.) Wiesbaden: Harrassowitz 2007, viii + 387 pp., ISBN 978-3-447-05634-2.

A müncheni Ludwig Maximilians-Universität ószövetséges tanárainak, kutatóinak tanulmányait gyűjti csokorba ez a kötet, melyet a nemsokára megjelenő közös bevezetés előtanulmányainak szának. Írásaikban arra hívják fel a figyelmet, hogy a Tora-motívum mennyire behálózta az egész Ószövetséget, de egy helyütt

kitekintenek a qumráni Templomtekerésre is. Rámutatnak arra, hogy milyen szorosán összefügg a fogság utáni irodalmi, szerkesztési folyamat olyan alapvető teológiai kérdések megválaszolásával, melyek Isten kijelentésével, történelembe való beavatkozásával és üdvöteteivel foglalkoznak. A tanulmányok alapján el-

mondható, hogy e kérdések és válaszok a Tora korabeli értelmezésében nyerik el egységüket. A kötet a bevezetésán, illetve a bibliai teológia iránt érdeklődőknek jó szívvel ajánlható.

Eckart Otto: Tora als Schlüssel literarischer Vernetzungen im Kanon der Hebräischen Bibel. Überlegungen zur Einführung (1-6); Martin Arneth: Die noachitischen Gebote (Genesis 9,1-7). Die Priesterschrift und das Gesetz in der Urgeschichte (7-25); Reinhard Achenbach: Die Tora und die Propheten im 5. und 4. Jh. v. Chr. (26-71); Eckart Otto: Die Rechtshermeneutik im Pentateuch und in der Tempelrolle (72-121); Eckart Otto: Die Urmenschen im Paradies. Vom Ursprung des Bösen und der Freiheit des Menschen (122-134); Eckart Otto: Jeremia und die Tora. Ein nachexilischer Diskurs (134-

182); Eckart Otto: Liminalität in der Thronratsvision Jesajas. Priesterliches und prophetisches Denken in Jesaja 6 (183-196); Reinhard Achenbach: König, Priester und Prophet. Zur Transformation der Konzepte der Herrschaftslegitimation in Jesaja 61 (196-245); Martin Arneth: Die antiassyrische Reform Josias von Juda. Überlegungen zur Komposition und Intention von 2 Reg 23,4-15 (246-274); Martin Arneth: Hiskia und Josia (275-293); Martin Arneth: Psalm 1: Seine Stellung im Psalter und seine Bedeutung für die Komposition der Bergpredigt (294-309); Martin Arneth: Psalm 19: Tora oder Mesias? (310-339).

A kötet végén található kumulatív irodalomjegyzék jó és naprakész eligazítást ad a témakörben kutatók számára is.

(Zs.J.)

2. HOLT-TENGERI TEKERCSÉK

BROOKE, George J., *The Dead Sea Scrolls and the New Testament*, Minneapolis: Fortress Press 2005, xxii + 314 pp., ISBN 0-8006-3723-2.

George Brooke neve ismerősen cseng a holt-tengeri tekercsekkel foglalkozók számára, de magyarul is megjelent kötete révén a szélesebb publikum számára sem idegen. Szerzőnk, a bibliai tudományok Rylands professzora a Manchesteri Egyetemen, és tagja a Holt-tengeri tekercseket kiadó nemzetközi szerkesztő bizottságnak, a DSD alapító szerkesztője.

Ez a kötet Brooke-nak a holt-tengeri tekercsek és az Újszövetség közötti összefüggésekkel kapcsolatos kutatásairól az elmúlt 15 évben megjelent írásainak gyűjteménye. Egy olyan összeállítás, mely a két irodalmi egység, a két közösség és az általuk képviselt teológiai felfogások különböző aspektusaira, azok kapcsolódásaira és eltéréseire világít rá.

A három nagy egységre tagolt kötet elsőként általános kérdéseket taglal, mint a kánon, a bibliaértelmezés, vagy a messiás alakja. 1. The Qumran Scrolls and the Study of the New Testament (3-18). 2. Jesus, the Dead Sea Scrolls and Scrolls Scholarship (19-26). 3. The 'Canon within the Canon' at Qumran and in the New Testament (27-51). 4. Biblical Interpre-

tation in the Qumran Scrolls and the New Testament (52-69). 5. Shared Intertextual Interpretation in the Dead Sea Scrolls and the New Testament (70-94).

A második egységbe tartozó írások egy-egy tekercs felől közelít az Újszövetség felé. 6. The *Temple Scroll* and the New Testament (97-114). 7. Levi and the Levites in the Dead Sea Scrolls and the New Testament (115-139). 8. The *Apocryphon of Levi*? and the Messianic Servant High Priest (140-157). 9. Luke-Acts and the Qumran Scrolls: The Case of MMT (158-176). 10. The *Commentary on Genesis A* and the New Testament (177-194). 11. From Qumran to Corinth: Embroidered Allusion to Women's Authority (195-214).

A harmadik egység cikkei az evangéliumok és a tekercsek kapcsolatát vizsgálják. 12. The Wisdom of Matthew's Beatitudes (217-234). 13. 4Q511 1 and the Use of Scripture in the Parable of the Vineyard (235-260). 14. Qumran: The Cradle of the Christ? (261-271). 15. Songs of Revolution: The Song of Miriam and its Counterparts (272-281). 16. 4Q252 and the 153 Fish of John 21.11 (282-297).

A kötetet egy válogatott bibliográfia egészíti ki, mely a cikkek jegyzeteiben használt irodalom túl tematikus segítséget nyújt a tekercsek és az Újszövetség kapcsolatainak további tanulmányozásához. Bibliái, biblián kívüli források és a

modern szerzők mutatója zárja a könyvet.

Brooke írásai megkerülhetetlenek a téma tárgyalásánál, de minden érdeklődőnek élvezetes olvasmányt nyújt tárgyilagos, nem szövegalkotó stílusával. (Zs.J.)

Defining Identities: We, You, and the Other in the Dead Sea Scrolls. Proceedings of the Fifth Meeting of the IOQS in Groningen (STDJ 70, szerk. F. García Martínez és M. Popović), Leiden: Brill 2008, vii + 283 pp., ISBN 978-90-04-16414-7. € 99.

A holt-tengeri tekercsek kutatásának „szakmai csúcs-szerve”, az IOQS 2004 nyarán tartotta ötödik gyűlését, ezúttal a groningeni egyetem Qumrán-intézetében. A jelen kötet ennek a konferenciának anyagát tartalmazza. Ha visszatekintünk a szervezet eddigi gyűléseinek témájára, érdekes képet kapunk. Az első alkalom – melynek aktáit 1989/90-ben publikálták – elsősorban történeti érdeklődésű volt. Az ezt követő három gyűlés specifikus szövegcsoportokra koncentrált – újonnan kiadott szövegek (1992), törvényi szövegek (1998), apokrif, pszeudepigraf és parabiblikus szövegek (2001). Ilyen előzmények után került sor e mostani gyűlésre, melynek érdeklődése az eddigieknél sokkal inkább fordult a Közösség és tagjai öndefiníciójának, szociológiájának, vallásának kérdése felé.

A kötet a szervezet összejövetelének 15 tanulmányát tartalmazza. M.L. Grossman, *Cultivating Identity: Textual Virtuosity and „Insider” Status* (1-11). C.A. Newsom, *Constructing „We, You, and the Others” through Non-Polemical Discourse* (13-21). G.W.E. Nickelsburg, *Polarized Self-Identification in the Qumran Texts* (23-31).

P.R. Davies, *„Old” and „New” Israel in the Bible and the Qumran Scrolls: Identity and Difference* (33-42). C. Hempel, *Emerging Communal Life and Ideology in the S Tradition* (43-61). S. Metso, *Whom Does the Term Yahad Identify?* (63-84). J. Jokiranta, *Social Identity Approach: Identity-Constructing Elements in the Psalms Peshet* (85-109). A.L.A. Hogeterp, *Eschatological Identities in the Damascus Document* (111-130). J. Duhaime, *La Règle de la Guerre (1QM) et la construction de l’identité sectaire* (131-145). E. Puech, *Les identités en présence dans les scènes du jugement dernier de 4QInstruction (4Q416 1 et 4Q418 69 ii)* (147-173). F. Schmidt, *Gôrâl versus Payîs: Casting Lots at Qumran and in the Rabbinic Tradition* (175-185). H.K. Harrington, *Keeping Outsiders Out: Impurity at Qumran* (187-203). A. Gagné, *La Visite de Dieu dans l’Instruction sur les Deux Esprits (IQS 3:13-4:26). Caractérisation de la communauté de Qumrân et de ses ennemies* (205-216). G. Macaskill, *Creation, Eschatology and Ethics in 4QInstruction* (217-245). R. Eisenman, *„Sicarii Essenes,” „The Party of the Circumcision,” and Qumran* (247-260). A kötetet szerző- és locus-mutató zárja. (X.G.)

From 4QMMT to Resurrection. Mélanges qumraniens en hommage à Emile Puech (STDJ 61, szerk. F. García Martínez, A. Steudel és E. Tigchelaar), Leiden: Brill 2006, ix + 375 pp., ISBN 978-90-04-15252-6. € 134.

Emile Puech a holt-tengeri tekercsek kutatásának egyik legfontosabb, ma élő alakja. Kiváló epigrafus, a sémi nyelvek szakértője, a korai zsidóság gondolkodásának avatott ismerője. Széleskörű tudományos munkásságának idestova 30 esztendeje központi tárgyát képezi a qumráni könyvtár és közösség anyaga. Tanulmányai kiterjednek olvasatok kérdéseire,

irodalomkritikai és teológiai problémákra, de a régészeti adatok kiértékelésének különböző szempontjaira is. Mint szövegkiadó, a DJD sorozat három, nagy jelentőségű kötete fűződik nevéhez. Termékenységet jól mutatja a jelen kötet végén található bibliográfia, amely 17 könyvre és nem kevesebb mint 278 tanulmányra terjed ki, 2005-ig bezárólag.

A kötet tartalma a következő. K. Berthelot, *4QMMT et la question du canon de la Bible hébraïque* (1-14). G.J. Brooke, *The Structure of 1QH^a XII 5-XIII 4 and the Meaning of Resurrection* (15-33). J.J. Collins, *The Essenes and the Afterlife* (35-53). H. Drawnel, *The Literary Form and Didactic Content of the Admonitions (Testament) of Qahat* (55-73). T. Elgvin, *4QMysteries: A New Edition* (75-85). H.-J. Fabry, *Isaak in den Handschriften von Qumran* (87-103). D.J. Harrington, *Recent Study of 4QInstruction* (105-123). I. Kottsieper, *11Q5 (11QP^s) XIX—A Plea for Deliverance?* (125-150). R.G. Kratz, *Mose und die Propheten: Zur Interpretation von 4QMMT C* (151-176). A. Lange, *The Qumran Dead Sea Scrolls—Library or Manuscript Corpus?* (177-193). A. Lemaire, *Le Psaume 154: sagesse et site de Qoumrân* (195-204). C. Martone, *Recentiores non Deteriores: A Neglected Philological Rule in the Light of the Qumran Evidence* (205-215). D.W. Parry, *Linguistic Profile of the Nonbiblical Qumran Texts: A Multidimensional Approach* (217-241). M. Philonenko, *Sur les expressions „Maison fidèle en Israël,” „Maison de vérité en Israël,” „Maison de perfection et de vérité en Israël”* (243-246). A. Steudel, *4Q448—The Lost Beginning of MMT?* (247-263). E. Tigchelaar, *Publication of PAM 43.398 (IAA #202) Including New Fragments of 4Q269* (265-280).

The Orion Center Bibliography of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature (2000-2006) (STDJ 71, szerk. R.A. Clements és N. Sharon), Leiden: Brill 2007, x + 328 pp., ISBN 978-90-04-16437-6. € 119.

A kötet szerves folytatása a holt-tengeri tekercsek kutatását feldolgozó szakmai bibliográfiáknak (az előző, 1995-2000 közötti évekkel foglalkozó kötetet folyóiratunk 2002. évfolyamában ismertettük). Az anyag feldolgozása követi az eddig megszokott elrendezést, ebből következően a használhatóságát illető problémák is ugyanazok. Jóllehet a mutatók a megelőző kötethez képest sokkal pontosabbak és át-

E. Tov, *Hebrew Scripture Editions: Philosophy and Praxis* (281-312). J. Trebolle, *The Textcritical Value of the Old Latin in Post-qumranic Textual Criticism* (1 Kgs 18:26-29.36-37) (313-331). J.C. VanderKam, *1 Enoch 80 Within the Book of the Luminaries* (333-355). *A Bibliography of Emile Puech* (357-375).

Mint látható, a tanulmányok rendkívül széles tárgykört ölelnek fel. Érintik természetesen a túlvilági élet és feltámadás problematikáját (amely Puech mesteri disszertációjának tárgya volt), továbbá többek között a kánon kérdését, s a 4QMMT-t. Utóbbi vonatkozásban különösen érdekes Annette Steudel cikke, aki megkísérli azonosítani a 4Q448 jelzetű iratot az MMT elveszett kezdetével. Ez persze rendkívül kérdéses, hiszen a 4Q448 irányultsága Jonatán mellett vagy ellen nem eldöntött kérdése a kutatásnak. Találunk a kötetben szövegkiadásokat is, amely mellé nyugodtan odaállíthatjuk Emanuel Tov tanulmányát a bibliakiadások metodológiájáról és filozófiájáról. Mindent összevetve, egy rendkívül friss és érdekesítő kötetet kapott E. Puech 65. születésnapjára kollégáitól.

Csak sajnálni lehet, hogy a kötet egyáltalán nem tartalmaz mutatókat, ami a használhatóságnak bosszantóan kárára van. (X.G.)

fogóbbak, sajnálatos módon így sem sikerült minden tanulmányt mindazon tárgyszó alá besorolni, amely fedi az illető írás tartalmát. Mindemellett a kötet felbecsülhetetlen értékű segédeszköze minden, a qumranológia iránt elkötelezett kutatónak. A kötet végén függeléként olyan művek listáját találjuk, amelyek az előző kötetből valamilyen oknál fogva kimaradtak. (X.G.)

WACHOLDER, Ben Zion, *The New Damascus Document. The Midrash on the Eschatological Torah of the Dead Sea Scrolls: Reconstruction, Translation and Commentary* (STDJ 56), Leiden: Brill 2007, xxx + 425 pp., ISBN 978-90-04-14108-7. € 130.

Wacholder legújabb könyvében nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy a Da-

maszkuszi irat összes töredékének felhasználásával a mű lehető legteljesebb össze-

függését meglelje, s az így létrejött szöveg alapján a mű új értelmezését adja.

Rekonstrukciója alapján egy impresszív méretű irat képe rajzolódik ki előttünk, ami még ebben a formájában sem teljes (Wacholder úgy véli, ami helyreállítható, az a teljes irat mintegy ¾-e). Meglepő, hogy a *Damaszkuszi irat* bonyolult irodalomtörténetére vonatkozó korábbi kutatás ellenére W. a művet egyetlen szerző alkotásának tekinti. S még meglepőbb, hogy a műnek következetes eszkatológikus értelmezését adja: azoknak a helyeknek is, amelyeket mások történeti értelemben magyaráznak: „I contend... that the Just Teacher and his nemesis known as the Scoffer or Liar, are presented as figures or personalities of the future, those who will appear at the End of Days” (xxi). Ugyancsak formabontó az a véleménye, hogy a *Damaszkuszi iratot*, de általában a holt-tengeri könyvtár

anyagát a Makkabeus-kor előttere, egészen a Kr.e. 3. századra vezeti vissza.

A könyv egy rövid bevezető után a *Damaszkuszi irat* rekonstruált héber szövegét és fordítását tartalmazza (22-107), amit részletes kommentár követ (109-377). Wacholder megjegyzései — akárhogy értékelje is az olvasó a szerző alapvető prekonceptióit a mű egészével kapcsolatban — kiváló bevezetést nyújtanak e fontos korai zsidó irat gondolkodásába, szellemi környezetébe, és számos esetben hatástörténetébe is.

Wacholder évtizedek óta fontos tanulmányokkal járult hozzá a korai zsidóság, és különösképpen a qumráni közösség irodalmának megértéséhez. Ez az időskori opus magnum, bár sok szempontból vitatott tétele lesz a szakirodalomnak, egy kiváló kutató törhetetlen munkabírájáról, és invenciózus gondolkodómódjáról tesz tanúbizonyságot. (X.G.)

3. KORAI ZSIDÓSÁG

ELLEDGE, Casey D., *Life after Death in Early Judaism. The Evidence of Josephus* (WUNT II/208), Tübingen: Mohr Siebeck 2006, xiv + 224 pp., ISBN 3-16-148875-X.

A szerző — J.H. Charlesworth tanítványa a princeton-i iskolából — monográfiája központi részében (53-145) azt vizsgálja, hogyan dolgozza fel Josephus Flavius nagy történeti műveiben a zsidóság olyan, kiemelt teológiai témáit, mint feltámadás, halhatatlanság, örök élet.

Elsőként a halhatatlanságról szóló josphusi tanítás fő forrásait elemzi („After-life Traditions beyond Josephus”, 5-52). E részben egy alapos áttekintést nyújt a korai zsidóság vonatkozó irodalmára, és az alábbi műveknek elemzi a halál utáni életről szóló adatait: 1 Hérok, Dániel, 2 Makkabeusok, a holt-tengeri tekercesek, Bölcsesség könyve, Philón, a 12 pátriárka testamentuma, az Újszövetség néhány helye, 2 Bárúk, 4 Ezdrás, és a rabbinikus irodalom. A rész terjedelméből kifolyóan erőssége nem részletességében rejlik, hanem abban, hogy átfogó rálátást biztosít arra, hogyan került elő ez a fontos teológiai téma a kor irodalmában.

Ezután Josephusra fordítja figyelmét a szerző. Kiemelt hangsúlyt helyez a kortárs zsidó szektákat bemutató szakaszokra, valamint a zsidó háború leírása során az elbeszélés menetébe beleszórt teológiai beszédekre. A 3. fejezet ezután a „nemes halál” hagyományának filozófiai és mitológiai alapjait vizsgálja; majd a 4. fejezet apológiai stratégiákat keres amögött, ahogy Josephus a halál utáni élet témáját megszólaltatja. A záró fejezet végül Josephus szemléletét ütközteti néhány kortárs vagy kevéssel a nagy zsidó történész után író szerző hasonló gondolatokat megfogalmazó művének módszertanával.

A kötet végén két függelék található. Az első Josephus és Római Hippolytus halál utáni életről szóló szakaszait tekinti át, színopszis formában, míg a második — ez címe ellenére formailag nem színopszis — a vonatkozó josphusi szakaszok görög és angol szövegeit közli.

(X.G.)

VAN DER HORST, Pieter W., *Jews and Christians in Their Graeco-Roman Context* (WUNT 196), Tübingen: Mohr Siebeck 2006, x + 352 pp., ISBN-13 978 -3-16-148851-1.

Ez a kötet a szerző 60. születésnapja alkalmából jelenik meg, a kiadó jóvoltából. Van der Horst termékeny szerző, amit jól mutat, hogy ez immár a kilencedik ilyen gyűjteményes kötete, melyekben összesen 160, korábban folyóiratokban, illetve tanulmánykötetekben napvilágot látott írások olvashatók. A görög nyelvű zsidóság önálló teológiai fejlődésének gondolatát képviselő szerző ebben a gyűjteményben igen széles merítéssel dolgozik, amikor a időben a Kr. e. 5. századi görög ateizmus gyökereitől egészen az egy évezreddel későbbi rabbinikus antropológia szempontjaiig terjed vizsgálata.

The Jews of Ancient Crete (12-27); The Jews of Ancient Cyprus (28-36); The Jews of Ancient Sicily (37-42); The Synagogue of Sardis and its Inscription (43-52); Jews and Blues in Late Antiquity (53-58); A Note on the Evil Inclination and Sexual Desire in Talmudic Literature (59-65); „His Days Shall Be One Hundred and Twenty Years”. Genesis 6:3 in Early Judaism and Ancient Christianity (66-70); Inscriptions Judaisae Orientis. A Review Article (71-86); Huldah’s Tomb in Early Jewish Tradition (87-92); Pseudo-Phocylides on the Afterlife. A Rejoinder to John Collins (93-97); Philo’s In Flaccum and the Book of Acts (98-107); Common Prayer in Philo’s In Flaccum 121-124 (108-112); Philo and the Rabbis on Genesis. Similar Questions, Different Answers (114-127); Philo of Alexandria on the Wrath of God (128-133); Anti-Samaritan Propaganda in Early Judaism (134-150); Jacques Basnage (1653-1723) on the Samaritans. Or: How much did one know about the Samaritans three centuries ago

in the Netherlands? (151-160); Once More: The Translation of οὐ θεῖν in Matthew 28:17 (161-163); Abraham’s Bosom, the Place Where He Belonged. A Short Note on in ἀπενεχθῆναι Luke 16:22 (164-167); „Snorting Threat and Murder”. The Hellenistic Background of Acts 9:1 (167-175); „Only then will all Israel be saved”. A Short Note on the Meaning of καὶ οὐτως in Romans 11:26 (176-180); Macarius Magnes and the Unnamed Anti-Christian Polemicist. A review article (181-189); A New Early Christian Poem on the Sacrifice of Isaac (Pap. Bodmer 30); (190-205); The Role of Scripture in Cyril of Scythopolis’ Lives of the Monks of Palestine (206-215); Twenty-Five Questions to Corner the Jews. A Byzantine Anti-Jewish Document from the Seventh Century (216-226); „The Most Superstitious and Degrading of All Nations”. Diogenes of Oenoanda on the Jews (227-233); The Shadow in Hellenistic Popular Belief (234-241); The First Atheist (242-249); Subtractive Versus Additive Composite Numerals in Ancient Languages (250-268); The Great Magical Papyrus of Paris (PGM IV) and the Bible (269-279); „The God Who Drowned the King of Egypt”. A Short Note on an Exorcistic Formula (280-284).

A korai zsidóság és keresztyénség korszakát vizsgáló magyar kutatóknak érdemes átfutni a cikkek listáját, mert nagy valószínűséggel mindenki talál valami érdeklődési körébe tartozó írást. Van der Horst cikkei pedig mindig hoznak valami újat, ha mást nem új szempontot egy-egy ismertebb téma újragondolásához. (Zs.J.)

ILAN, Tal, *Silencing the Queen. The Literary Histories of Shelamzion and Other Jewish Women*. (TSAJ 115) Tübingen: Mohr Siebeck 2006, xv + 315 pp., ISBN-13 978-3-16-148879-5.

Szerzőnk a berlini Freie Universität Judaisztikai Intézetének munkatársa, professzora már évtizedek óta foglalkozik az ókori zsidó nők helyzetével. 1995-ben jelent meg *Jewish Women in Greco-Roman*

Palestine című írása, mely nem csupán a téma iránti érzékenységét, de egyben újszerű feminista látásmódját és klasszikus ókori tudományos jártasságát is ötvözte. Új könyve is ebben a témakörben mozog.

Feminista látásmódjában az a sajátos, hogy felismerte a feminista érdeklődés és feldolgozás sajátos zsákutcáit. A kezdeti leíró, irodalmi érdeklődést követően, a feminista kutatók a „gender studies” irányába mozdultak el, melyben már nem magukat a nőket vizsgálták, hanem a nőkről (a férfiak által) kialakított képet. Ahogyan Michael Satlow megjegyzi Ilan egyik cikkéről: „Ilan figyelmeztet minket arra, hogy valóban voltak nők az ókorban és számolnunk is kell velük.” („Review of Tal Ilan, *Integrating Women into Second Temple History*,” *JQR* 92 [2002] 648).

A *Királynő elhallgattatása* című könyvében Ilan nem teljesen új anyaggal dolgozik, 13 korábbi cikkét és 10 korábbi előadását gyúrta össze egy új gondolatmenet mentén.

Szerzőnk feltárja az ókori szövegek hosszú átdolgozásnak és szerkesztésének folyamatát, melynek eredményeképpen a bennük eredetileg megemlített női szereplők elhallgatnak, illetve nem jutnak szóhoz. Sokféle módszert alkalmaztak ennek az eredménynek az eléréséhez: a nők és beszédük kiiktatása; a női szereplők

rossz hírbe hozása, cselekedeteik befejtése; több jelentős női alak összevonása. Ezek és más hasonló módszerek bemutatásához Ilan a történelem egyetlen legitím zsidó királynőjének, Selamzion (Szalome) Alexandra (Kr.e. 76-67) alakját használja kiindulópontként. Bár mindazon dokumentumok, melyek megemlítik őt (Josephus, holt-tengeri tekercsek, rabbinikus irodalom, stb.) olyannyira átdolgozottak, hogy az a kép, melyet ezekben kezünkbe kaphatunk már teljesen minimalizálták jelentőségét és eltorzították a róla adott képet. Ilan célja ennek a folyamatnak a feltárása, melynek során jobban láthatóvá válik az eredeti történet, az eredeti alak. A kiinduló példa mellett számos más ókori nőalak elhallgattatását is kimutatja.

Ez a könyv nem csak a feminista megközelítések iránt érdeklődők számára lehet jó olvasmány, de az ókori szövegek irodalmi elemzésével foglalkozóknak is betekintést adhat egy újszerű „dekonstrukcionista” modell alkalmazásába.

(Zs.J.)

The Literature of the Sages. Second Part: Midrash and Targum. Liturgy, Poetry, Mysticism, Contracts, Inscriptions, Ancient Science and the Languages of Rabbinic Literature. (CRINT II/3b, szerk. S. Safrai et al.), Assen: Van Gorcum és Minneapolis: Fortress Press 2006, xvii + 772 pp., ISBN 978-90-232-4222 2.

A *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum* nagyszabású sorozat második, a korai és Talmud-kori zsidóság irodalmával foglalkozó blokkjának záró kötete látott napvilágot ezzel a könyvvel. Hosszú várakozás után (az előző kötet 1987-ben jelent meg) és több éves írói és szerkesztői munka eredményeként vehetjük most már kézbe a majd 800 oldalas művet. A rabbinikus irodalommal foglalkozó egység második kötete, amint alcíme is mutatja a midrásirodalommal, targumokkal, és más műfajú kisebb szövegekkel foglalkozik. A különböző dokumentumok tartalmának és jellegének alapos, mégis tömör elemzését nyújtja. Kitérve azok szöveg- és irodalmi formájára, különös tekintettel az újabb szövegleletek folyamatos felfedezésére és publikálására. A kötet legújabb kutatási eredményeket

és megközelítéseket felhasználó írásai első alkalommal adnak ilyen átfogó képet ezekről az irodalmi művekről. A több ezer, javarészt anonim rabbi tanítását ötvöző rabbinikus irodalom, mely a kezdeti szóbeli hagyományozást követően fokozatosan és igen sajátos módon fixálódott, a harmadik századtól egészen a középkorig formálódott. Ennek a folyamat a menetét, az egyes művek kialakulását, tartalmi és szellemi mondanivalóját tárja az olvasó elé az újonnan megjelent kötet.

Az egyes szerzők szakterületük legkiválóbb szakemberei, javarészt izraeli kutatók. A kötet négy nagy egységre tagozódik: 1. Midrás és targum; 2. Liturgia, költészet, miszticizmus; 3. Szerződések, feliratok, ókori tudomány; 4. A rabbinikus irodalom nyelvei. A négy nagy egység több tanulmányból áll:

I. Menahem I. Kahana: *The Halakhic Midrashim* (3-105); Marc Hirshman: *Aggadic Midrash* (107-132); Myron B. Lerner: *The Works of Aggadic Midrash and the Esther Midrashim* (133-229); Chaim Milikowsky: *Seder Olam* (231-235); Zeev Safrai: *Appendix: The Scroll of Antiochos and the Scroll of Fasts* (238-241); Zeev Safrai: *The Targums as Parts of the Rabbinic Literature* (243-278).

II. Joseph Tabory: *Prayers and Berakhot* (281-326); Joseph Tabory: *The Passover Haggada* (327-338); Vered Noam: *Megillat Taanit – The Scroll of Fasting* (339-362); Ezra Fleischer: *Piyyut* (363-374); Joseph Yahalom: *‘Syriac for Dirges, Hebrew for Speech’ – Ancient Jewish Poetry in Aramaic and Hebrew* (375-391); Michael D. Swartz: *Mystical Texts* (393-420).

III. Mordechai A. Friedman: *Contracts: Rabbinic Literature and Ancient Jewish*

Documents (423-460); Jonathan J. Price és Haggai Misgav: *Jewish Inscriptions and Their Use* (461-483); Samuel S. Kottek: *Medical Interest in Ancient Rabbinic Literature* (485-496); Zeev Safrai: *Geography and Cosmology in Talmudic Literature* (497-508); Abraham Ofir Shemesh: *Biology in Rabbinic Literature: Fact and Folklore* (509-519); Yuval Havari: *The Sages and the Occult* (521-564).

IV. Moshe Bar-Asher: *Mishnaic Hebrew: An Introductory Survey* (567-595); Yohanan Breuer: *The Aramaic of the Talmudic Period* (597-625); Daniel Sperber: *Rabbinic Knowledge of Greek* (627-640).

Az egyes fejezetek végén válogatott bibliográfia található, melyet a kötet végén elhelyezett kumulatív irodalomjegyzék tesz teljessé. A kötet elengedhetetlen kézikönyve a modern rabbinikus kutatásnak. (Zs.J.)

The Messiah in Early Judaism and Christianity (ed. Magnus Zetterholm), Minneapolis: Fortress Press 2007, xxvii + 163 pp., ISBN 978-0-8006-2108-7.

A svédországi Lund Egyetemen tartott vendégelőadásokat, illetve konferencia előadásokat vehet kezébe az olvasó ebben a kötetben. A könyv írásai a korai zsidóság és korai kereszténység időszakának messiási gondolatait mutatják be. Stílusukban kifejezetten egyetemi hallgatókra kihegyezetten, amit a szövegeket kiegészítő jegyzetek könyvbeli hátsó elhelyezése, illetve a fogalommagyarázati rész, a térképek és az időrendi táblázat is jól mutat.

Magnus Zetterholm: *Introduction* (xxi-xxvii); John J. Collins: *Pre-Christian Jew-*

ish Messianism: An Overview (1-20); Adela Y. Collins: *The Messiah as Son of God in the Synoptic Gospels* (21-32); Magnus Zetterholm: *Paul and the Missing Messiah* (33-55); Karin Hedner-Zetterholm: *Elijah and the Messiah as Spokesmen of Rabbinic Ideology* (57-78); Jan-Eric Steppa: *The Reception of Messianism and the Worship of Christ in the Post-Apostolic Church* (79-116).

A könyvet kifejezetten ajánlom teológiai hallgatóknak, de a téma iránt érdeklődők szélesebb táborának is. (Zs.J.)

Studies in Josephus and the Varieties of Ancient Judaism. Louis H. Feldman Jubilee Volume (AJEC 67, szerk. Shaye J.D. Cohen és Joshua J. Schwartz), Leiden: Brill 2007, viii + 312 pp., ISBN 678 90 04 15389 9

Josephus Flavius a Kr.u. 1. század zsidó történetírójának munkái a második templom korszakának egyedül teljesség-fennmaradt történeti írásai. Mint minden történetírói munka, ezek sem mentesek külső és belső tényezőktől, melyek a beszámoló objektivitását, adatainak történetileg hiteles voltát megkérdőjelezték, mégis beszámoló forrásértékűek és

sok szempontból kiaknázatlanok, feltáratlanok. Ez a Festschrift Josephus egyik leg-szakavatottabb kutatójának, Louis H. Feldmannak a tiszteletére jelent meg. A kötet szerzői Feldman korábbi diákjai, kollégái és barátai, akik a judaizmus és az antikvitás Feldman által kutatott más szakterületük kiválóságai. Az írásai java része Josephushoz kötődik, de a görög-

római kori történelem, a zsidó-pogány viszony és a rabbinikus irodalom egy-egy kérdése is terítékre kerül bennük:

Albert I. Baumgarten: Josephus on Ancient Jewish Groups from a Social Scientific Perspective (1-13); David Berger: Maccabees, Zealots and Josephus: The Impact of Zionism on Joseph Klausner's *History of the Second Temple* (15-27); Shaye J.D. Cohen: 'Your covenant that you have sealed in iur flesh': Women, Covenant, and Circumcision (29-42); Jaakov Elman: Who are the Kings of East and West in Ber 7a?: Roman Religion, Syrian Gods and Zoroastrianism in the Babylonian Talmud (43-80); Martin Goodman: The Meaning of 'Fisci Iudaici Calimnia Sublata' on the Coinage of Nerva (81-89); Gohei Hata: The Abuse and Misuse of Josephus in Eusebius' *Ecclesiastical History*, Books 2 and 3 (91-102); Chaim Milikowsky: Justus of Tiberias and the Synchronistic Chronology of Israel (103-126); Leib Moscovitz: 'Women are (Not) Trustworthy' – Toward the Resolution of a Talmudic Crux (127-140); Eti-

enne Nodet: Josephus and the Books of Samuel (141-167); Uriel Rappaport: Lysias – An Outstanding Seleucid Politician (169-175); Tessa Rajak: Document and Rhetoric in Josephus: Revisiting the 'Charter' for the Jews (177-189); Heinz Schreckenberg: Adnotationes criticae ad Flavii Iosephi *Contra Apionem* (191-194); Daniel R. Schwartz: Josephus on His Jewish Forerunners (*Contra Apionem* 1.218) (195-206); Joshua Schwartz and Yehoshua Peleg: Are the 'Halachic Temple Mount' and the 'outer Court' of Josephus One and the Same? (207-222); Seth Schwartz: Conversion to Judaism in the Second Temple Period: A Functional Approach (223-236); Israel Shatzman: Jews and Gentiles from Judas Maccabeus to John Hyrcanus according to Contemporary Jewish Sources (237-270); Joseph Sievers: The Ancient Lists of Contents of Josephus' *Antiquities* (271-292).

A kötet írásai a korszak és különösen a Josephus iránt érdeklődők számára nyújthat segítséget kutatásaik, tanulmányaik során. (Zs.J.)

Le Temps et les Temps dans les littératures juives et chrétiennes au tournant de notre ère (JSJSup 112, szerk. C. Grappe és J.-C. Ingelaere), Leiden: Brill 2006, viii + 294 pp., ISBN 90-04-15058-7.

A kötet egy három éven át tartó kutatási program eredményeit összegzi, mely a strassbourg-i egyetem protestáns teológiai fakultásának koordinálásával zajlott. A program az időszámításunk fordulója körüli zsidó és keresztény irodalmat kutatta 2001 és 2004 között, abból a szempontból, hogy milyen képet alkottak az időről.

A kötet első fele a naptári és liturgikus idő jellegzetességeit vizsgálja. J.-L. Bord: *L'adoption du calendrier babylonien au moment de l'Exil* (21-36). J.-C. Dubs: *4Q317 et le rôle de l'observation de la pleine lune pour la détermination du temps à Qoumrân* (37-54). F. Schmidt: *Le calendrier liturgique des Prières quotidiennes* (4Q503) (55-87). A. Marx: *Les fêtes du vin nouveau et de l'huile fraîche dans le Rouleau du Temple. Fêtes des prémices ou anticipations du repas eschatologique?* (89-105). J. Riaud: *Pâque et sabbat dans les fragments I et V d'Aristobule* (107-23). C. Batsch: *Temps de la guerre et*

respect du sabbat dans Judith (125-35).

A második főrész az idő előre meghatározott rendjének eszméjével foglalkozik. D. Hamidović: *les Répartitions des Temps, titre du Livre des Jubilés, dans les manuscrits de Qoumrân* (137-45). D. Dimant: *Temps, Torah et prophétie à Qoumrân* (147-67). C. Grappe: *Jésus, le temps, et les temps. A la lumière de son intervention au Temple* (169-82). J.-C. Ingelaere: *Le temps dans l'Évangile de Matthieu* (183-97). M. Philonenko: *Celui qui est, qui était et qui vient* (Apocalypse de Jean 1,4) (199-207). C. Mézange: *Josèphe et la fin des temps* (209-30). J.-M. Rosenstiehl: *Modèles du temps et de la fin des temps dans l'Apocalypse du Pseudo-Méthode* (231-57).

A kötetet három mutató zárja. A szerkesztőket külön köszönet illeti, hogy tartalmass bevezetőjük mellett (1-20) tematikus mutatót is készítettek a kötethez. Ezzel az alapvető kérdések tárgyalásának

megtalálását nagyban megkönnyítették, s kívül érdekes kötetet. (X.G.)

4. ÚJSZÖVETSÉG

BOVON, François, *Les derniers jours de Jésus. Textes et événements*. (Essais bibliques 34, deuxième édition revue et augmentée), Genève: Labor et Fides 2004, 111 pp., ISBN 2-8309-1116-4. € 15, CHF 23.

Három évtizeddel a mű első megjelenése (1974) után a kiadót és a szerzőt (aki jelen pillanatban a Harvard Divinity School professzora) egyaránt a Mel Gibson Passió-ja által mesterségesen kiváltott nemzetközi médiahisztéria (hiszen a fogyasztói tömeget folyamatosan botrányokkal kell etetni, ellenkező esetben még oda talál figyelni a hivatalos „elit”-nek fenntartott politikai, gazdasági és társadalmi kérdésekre) sarkallta arra, hogy a könyv átdolgozott változatát újra kiadja. Ebben minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy F. Bovon perspektívája elsősorban történeti, jóllehet nem mellőzi a kérdés vallási dimenzióját sem. Ugyanakkor ez egy olvasmányos, az érdeklődő nagyközönség számára írt tudománynépszerűsítő munka, amely arra is rávilágít, hogy a tudományos kutatás egy dinamikus, nézetkülönbségek, óvatos megállapítások és tétovázások által jellemezhető folyamat.

F. Bovon szerint „Jézusnak a feltámadás által megvilágított halála két, a nyugati civilizációt máig meghatározó mozgalmat eredményezett: a kereszténységet és az antiszemitizmust. A Golgota keresztje nélkül ugyanis nem alakult volna meg a keresztény közösségek, és a korai Egyház sikere nélkül a zsidók iránt érzett gyűlölet soha nem lett volna oly élénk. Ezek a politikai és vallási következmények indokolják tehát Jézus perének történeti vizsgálatát” (13). Erre vállalkozik a szerző, aki hangsúlyozza, hogy minden eseményt csakis egy értelmezést hordozó nyelvi közvetítésen keresztül közelíthetünk meg. Ezért minden tanú a saját képességei függvényében érti meg az eseményeket, és a maga módján fogalmazza meg a történéseket.

A mű első fejezete a (keresztény, zsidó és pogány) források kérdését tárgyalja.

Mivel az egyenként sajátágos teológiai vonásokat mutató evangéliumi elbeszélések Kr.u. 70 és 100 között keletkeztek, tehát több évtizeddel Jézus halálának eseménye után, ezért időrendben az első információkat Pálnál kell keresni (1 Kor 2,7-8 és 15,3-5; Fil 2,6-11; Róm 3,23-26 és 4,24-25), ahol egyfajta, a történetiségen túlmutató hitbeli evidenciával találkozunk. Az ApCsel alapvetően már Jézus halálát (az emberek tette) állítja szembe a feltámadásával (Isten műve). Mindez arra utal, hogy elég korán kialakult egyfajta „liturgikus szükséglet”, amely a történetekre való, és hittel történő, emlékezést — Jézus kiszolgáltatása a zsidó vezetőknek, majd a római hatóságoknak, kivégzése és feltámadása — egy „szakrális étkezés” (*repas sacré*) keretei közé helyezte. Ugyanakkor tetten érhető egy apologetikus szándék is. Ez egyrészt a zsidók ellen, másrészt pedig a „pogányok” felé irányul.

A források elemzését követően F. Bovon a módszertani kiindulópontot tisztázza: Jézus római ítéletet szenvedett el — s ez életének legbiztosabb történeti mozzanata; majd elbeszéli a történéseket. Megítélése szerint Jézus prófétái és apokaliptikus tanítása, amely a szabadság, a felelősség és a felebaráti szeretet etikai elvárásait irányozta elő, magában hordozta a félreértés lehetőségét, mivel óhatatlanul szembekerült a fennálló renddel: a Templommal és a Birodalommal (lásd G. Theissen, *A Jézus-mozgalom. Az értékek forradalmának társadalomtörténete*, Kálvin Kiadó, Budapest 2006). Ez játszott kétségtelenül szerepet a halálában.

Ami a szenvedéstörténet helyeit és időpontjait illeti nagyon nehéz egyöntetű álláspontra jutni. Jelen pillanatban, a történetben szereplő helyek közül egyetlen egyet sem ismerünk teljes bizonyossággal. Az időpontok tekintetében konszen-

zus van arra vonatkozóan, hogy Jézust – vélhetően 30. április 7-én (vagy 33. április 3-án) – dél körül feszítették keresztre, a délután folyamán halt meg, s így még naplemente előtt eltemethették.

Természetesen egyetlen olyan tanú sincs, aki a történet minden pillanatában jelen lett volna. Ebből kifolyólag a tudósítások igénylik a történetész és a teológus tagálkozását, hiszen értelmezni kell a megjelenéseket és az üres sírt is. Ezek a szövegek tehát, amelyek az első keresztények

hitét tükrözik, végeredményben nem igazán teszik lehetővé a Megtestesült utolsó és a Feltámadott első napjainak a megtagadását, a maguk történeti tényszerűségükben (78). És ez egy állandóan szem előtt tartandó kitétel.

Végezetül még annyit, hogy a könyv első kiadása magyar nyelven is hozzáférhető Miss Zoltán fordításában: F. Bovon, *Jézus utolsó napjai*, Református Teológiai Akadémia, Budapest 1993. (J.A.)

EHRMAN, Bart D., *Les christianismes disparus. La bataille pour les Écritures: apocryphes, faux et censures* (Traduit de l'anglais par Jacques Bonnet), Paris: Bayard 2007, 416 pp., ISBN 978-2-227-47617-2. € 39.

Közismert, hogy a történelmet a győztesek írják. Ez a kereszténység történetét illetően sincs másképpen. Ezért is figyelemre méltó B.D. Ehrman monográfiája (angol eredeti: *Lost Christianities*, Oxford, 2003; olasz ford. Roma 2005), amely a vesztés, eltűnt/eltüntetett ókeresztény irányzatokat, közösségeket igyekszik felteképezni a rendelkezésünkre álló irodalmi emlékek alapján. Ennek természetesen az az alapvető feltétele, hogy a szerző az ókereszténység sokféleségét, sokrétűségét feltételezi.

A kevés lábjegyzetet tartalmazó és olvasmányos – ily módon tehát az érdeklődő nagyközönség számára is hozzáférhető – mű három, egymásra épülő részből áll. Az első rész („Faux et découvertes”, 27-145) a hamisítványokat és a felfedezéseket tárgyalja. Ez gyakorlatilag azt jelenti – és ebben minden szakember, liberális vagy konzervatív, fundamentalista vagy nem hívő egyaránt egyetért –, hogy az „eltűnt” szövegek hamisítványok voltak, vagyis nem azok írták, akiknek tulajdonították őket. Emellett azonban azt is tudomásul kell venni, hogy természetesen az Újszövetségben is vannak pl. nem hiteles páli levelek (Kol, Ef, 1-2 Tim, Tit). A szerző által górcső alá vett iratok a következők: Péter evangéliuma (lásd *Csodás evangéliumok*, Budapest 1998, 113-17), Pál és Thekla cselekedetei, Tamás evangéliuma, illetve Márk titkos evangéliuma, amelynek idézetei Alexandriai Kelemennek a Morton Smith által közzétett állító-

lagos levelében található (Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Mark, Cambridge 1973). Ezzel kapcsolatosan azonban egyre erősebbé válik a gyanú, hogy modern hamisítvány, talán maga M. Smith műve (lásd S.C. Carlson, *The Gospel Hoax: Morton Smith's Invention of Secret Mark*, Waco 2005).

Monográfiája második részében B.D. Ehrman az eretnekségek és az ortodoxiak kérdéskörét vizsgálja („Hérésies et orthodoxies”, 147-248). Itt ismerteti a judaizáló ebionitákat, illetve a markionitákat, akik mindent igyekeztek elvetni, aminek bármi köze is lehetett a zsidósághoz. Mindkét, fokozatosan a Nagy Egyház peremére szoruló irányzatnak érdekes jellemvonása, hogy önmagát az igazi kereszténységként igyekezett meghatározni. A másik nagy irányzat, amely helyet kap ebben a fejezetben az természetesen a gnoszticizmus világa: az ismeret/tudás révén remélt üdvösség. Szó esik a Nag Hammadi-ban talált iratokról, az eredet vitatott kérdéséről, illetve magának a gondolatrendszernek a különböző eszméiről. Majd a szerző vázolja az „ortodox” (vagyis a helyes hitet valló) kereszténység fejlődését és megszilárdulását, amely kikristályosodási folyamat az újabb vitákat kiváltó nikaiai zsinatban (325) csúcsosodik ki (lásd még A. Le Boulluec, *La notion d'hérésie dans la littérature grecque. IIe-IIIe siècles*. T. I: *De Justin à Irénée*. T. II: *Clément d'Alexandrie et Origène*, Paris 1985).

A mű harmadik, és egyben utolsó része

a nyertesekről és a vesztesekről szól („Les gagnants et les perdants”, 249-391). Válaszolja azokat a konfliktusokat, szellemi küzdelmeket, amelyek a kereszténységen belül az egyes irányzatok között folytak. Ennek fényében az ortodoxia tulajdonképpen nem más, mint a küzdelemből győztesen kikerült irányzat, amely ily módon visszamenőleg és előre mutatóan is meghatározhatta a normatív rendszert. Ez a lényege annak a modern nézetnek (lásd W. Bauer, *Rechtgläubigkeit und Ketzerrei im ältesten Christentum*, Tübingen 1934), miszerint a később heterodoxnak minősített formák valójában megelőzték az ortodoxiát. A küzdelem természetes az eszmék szintjén zajlott, sértegetésekkel fűszerezett polémikus hangnemben. Ebben játszottak szerepet a „hamis” iratok, amelyek tekintélyes személyek (főképpen apostolok) neve alatt fogalmazták meg az

egyes gondolatokat, nézeteket. Ez tehát az a szellemtörténeti kontextus, amelyben kialakult az Újszövetség, jóllehet maga a kánon csak a IV. század végén zárult le (lásd G. Aragione, E. Junod és E. Norelli, *Le canon du Nouveau Testament. Regards nouveaux sur l'histoire de sa formation*, Genève 2005).

A szakirodalmi jegyzéket és névmutatót tartalmazó munka meggyőzően bizonyítja, hogy korunk kereszténységének sokszínűsége nem új keletű: Jézus életét és tanítását mindig is sokféleképpen értelmezték. Ennek fényében azt lehet mondani, hogy a kereszténység már az első időkől kezdődően sokféle, és történelme tulajdonképpen a pluralizmus és a homogenizálási törekvések szembenállásának időközönkénti erőviszonyait tükrözi. (J.A.)

HORBURY, William, *Herodian Judaism and New Testament Study* (WUNT 193), Tübingen: Mohr Siebeck 2006, xii + 268 pp., ISBN 3-16-148877-6.

A kötet a cambridge-i újszövetséges nyolc tanulmányát gyűjti össze. Ezek egy része a korai zsidóság és a születő kereszténység kegyességével foglalkozik, kisebb része pedig tudománytörténeti összegzés.

Horbury amellet érvel, hogy a heródesi kor a régebbi zsidó vezetésnek egy teljesen új formáját hozta létre; ezzel együtt újfajta kapcsolatokat teremtett zsidó, görög és római kultúra és kegyesség között. Aláhúzza ugyanakkor, hogy a zsidó és keresztény kegyesség ebben a korban folyamatosan kapcsolódott mindazon hagyományokhoz, amelyek megelőzték, ugyanakkor azonban figyelemreméltó sajátos karakterrel is rendelkezett. A kereszténység oldaláról ezt Krisztus kultuszának az egyetlen Isten kultuszába való bevezetésében látja.

A kötet első felének hat tanulmánya: *Jewish and Christian Monotheism in the Herodian Age* (2-33); *Moses and the Covenant in the Assumption of Moses and the*

Pentateuch (34-46); *The Books of Solomon in Ancient Mysticism* (47-58); *Der Tempel bei Vergil und im herodianischen Judentum* (59-79); *'Gospel' in Herodian Judaea* (80-103); *Cena Pura and Lord's Supper* (104-140).

A második főrész két tanulmányt tartalmaz, melyek az Újszövetség kutatásának néhány alapvető tudománytörténeti szempontját vizsgálják: *British New Testament Study in its International Setting, 1902-2002* (142-220); *Rabbinic Literature in New Testament Interpretation* (221-235).

Horbury e köteté fontos hozzájárulás az Újszövetség és közvetlen szellemi környezete megismeréséhez. S jóllehet a második főrész nyitó tanulmánya kissé megtöri a kötet tematikus ívét, ha pusztán a hasznosság perspektívájából szemléljük, azt mondhatjuk, a kötet minden újszövetséges és korai zsidósággal foglalkozó kutató könyvtárába helyet követel magának. (X.G.)

HURTADO, Larry W., *The Earliest Christian Artifacts. Manuscripts and Christian Origins*, Grand Rapids: Eerdmans 2006, xiv + 248 pp., ISBN: 978-0-8028-2895-8. \$ 20.

A Szentírással foglalkozó szakemberek figyelmét elsősorban a szöveg köti le. Eb-

ben a tekintetben az Edinburghi Egyetem Újszövetség professzora egy rendkívüli munkával lepte meg a tudós társadalmat. Ő ugyanis az ókeresztény szövegeket a maguk materialitásában, vagyis a fennmaradt kéziratokat és kódexeket, mint „termékeket” vizsgálja. Tudniillik ez az utóbbi időig csak kevésbé tarthatott számot a kutatók érdeklődésére (lásd pl. C.H. Roberts, *Manuscript, Society and Belief in Early Christian Egypt*, London 1977; H. Gamble, *Books and Readers in the Early Church*, New Haven 1995; K. Haines-Eitzen, *Guardians of Letters*, New York 2000; *New Testament Manuscripts*, Leiden 2006). Pedig, az ő megítélése szerint, az ókeresztény papiruszok rendkívül hasznos segítséget nyújthatnak a kereszténység első századainak a megértéséhez.

Műve első fejezetét W. Hurtado a szövegeknek szenteli („The Texts”, 15-41). Ebben a vonatkozásban elsősorban azok az írások érdeklők, amelyekről a kéziratok tanúskodnak (ő- és újszövetségi könyvek, illetve más ókeresztény iratok). Ezt követően figyelme kiterjed a kódexre, amelyet az első keresztények gyorsan megkedveltek („The Early Christian Preference for the Codex”, 43-93). Miért? A szerző három lehetséges magyarázatot eleméz és vitat – a gyakorlati előny (könnyebb kezelhetőség), a keresztények gazdasági, társadalmi beágyazódása (kevesbé iskolázottak), illetve a környezettől való elkülönülési/megkülönböztetési szándék (mást használni) kérdését –, majd ismerteti magát a kódexgyártást.

A harmadik és a negyedik fejezet a „szent nevek” („The *Nomina Sacra*”, 95-134), illetve a görög *rho* és *tau* betűkből összeszerkesztett (*formed by superimposing*), a keresztet idéző ún. sztaurogramma („The Stauogram”, 135-154), használatát vizsgálja. Ez utóbbi esetében tárgyalja az eredetét, a szerepét és a jelentését („the *tau-rho* represents a visual reference to Jesus’s crucifixion about 150 to 200 years earlier than the late-fourth- or fifth-century artifacts that are usually taken by art historians as the earliest depictions of

the crucified Jesus”, 152), valamint a jelentőségét.

Az ötödik fejezet az írónoki tevékenység eredményeit taglalja („Other Scribal Features”, 155-189). Ez gyakorlatilag a kódexek formátuma, az oszlopok, a szélek, a sorok, az „olvasási segítség” (*readers aids*) és a javítások vizsgálatát jelenti.

Végkövetkeztetéseiben W. Hurtado figyelmeztet, hogy munkájával nem arra akarja buzdítani az Újszövetséggel vagy az ókereszténységgel foglalkozó tudósokat, hogy területüket odahagyják a paleográfia vagy a papirologia javára. Csupán a figyelmet igyekeznek felkelteni, hogy a kutatásban talán érdemes magukat a kéziratokat is szem előtt tartani a maguk tárgyszerűségében. „I hope also (indeed, particularly) – írja – that the current generation of students, especially those contemplating or engaged in doctoral research, will be stimulated to acquaint themselves with these important testimonies to early Christian texts, and the processes of transmission and usage of them. In early Christian manuscripts we come as close as we can to actual copying, reading, and study of biblical and extrabiblical texts in Christian circles as far back as the second century. No one concerned with the origins of Christianity can rightly ignore this material.” (191)

A rengeteg információt tartalmazó, gondolkodásra serkentő és áttekinthető munka egy válogatott bibliográfiával zárul (193-208). A mű ugyanakkor tartalmaz egy függeléket, ahol táblázatba szedve láthatjuk a II-III. századi kéziratokban fennmaradt szövegeket („Christian Literary Texts in Manuscripts of the Second and Third Centuries”, 209-229), illetve néhány kéziratnak a fényképét is (pl. P. Chester Beatty I, II, VI; P. Bodmer II, XIV; P. Oxyrhynchus 1, 654, 655). Mindennek, illetve a szerzők és a kéziratok mutatójának is köszönhetően, azt hiszem joggal lehet ezt a kiadványt egy rendkívül hasznos kézikönyvnek tekinteni, amelynek ott a helye minden szakkönyvtárban. (J.A.)

MANN, Frédéric, *Les racines juives du christianisme*, Paris: Presses de la Renaissance 2006, 309 pp., ISBN 2-7509-0189-8. € 22.

A jeruzsálemi *Studium Biblicum Franciscanum* nyugalmazott igazgatója szerint „az egyház a gyökereiből él” (7). Ezzel gyakorlatilag arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy a kereszténység gyökere maga a judaizmus; vagyis az a történetileg, társadalmilag, vallásilag ma már csak nehezen — és töredékesen — rekonstruálható Jézus korabeli palesztinai közeg, ahol az első tanítványok, a húsvéti esemény fényében, elkezdték hirdetni, hogy ő az Úr. A zsidósággal megosztott közös eredet azonban egyáltalán nem jelent azonos hagyományt, illetve látásmódot. Arról nem is beszélve, hogy Jézus személye egy időben megosztó tényező és összekötő kapocs. Ennek fényében vizsgálja tehát a szerző azt az állítást, miszerint az evangéliumok lennének az antijudaizmus forrása.

Elsőként F. Manns Jézus korát és a pluralista zsidó környezetet (szadduceusok, farizeusok, esszénusok) ismerteti, a maga ünnepeivel. Ez tehát az a táptalaj, ahol a Názáreti Jézust Krisztusnak valló hívők közössége fejlődésnek indult. Egyébként mind R. Bauckham (*La théologie de l'Apocalypse*, Paris 2006), mind pedig L.W. Hurtado (*Lord Jesus Christ. Devotion to Jesus in Earliest Christianity*, Grand Rapids 2003; *How on Earth Did Jesus Become a God? Historical Questions about Earliest Devotion to Jesus*, Grand Rapids 2005) kutatásai azt támasztják alá, hogy Jézus Krisztusnak az Istennel történő azonosítása a zsidó egyistenhitben gyökerezik (lásd Fil 2,6-11; Kol 1,15-20; 1 Pt 2,22-24). Ebben a fejlődési folyamatban az első „teológiai” állomás kétséget kizáróan Pál, a Krisztus misztikus testéről, a megigazulást nyújtó hitről, a szeretet fontosságáról, a Szövegségek folytonosságáról, a bibliai előképekről, az Írások spirituális olvasatáról, illetve Isten egyetemes üdvtörténeti teréről megfogalmazott tanításával. Időrendben őt követik az evangéliumok, amelyek egyben a szájhagyománynak (vagyis az örömhírnek) írásos megfogalmazását jelentik, egy olyan időszakban,

amikor elkezdődött a szemtanúk megfogalkozása.

Az evangéliumok ismertetésében a szerző nem a keletkezési időrendet, hanem az egyházi értékelés szempontjait tartja szem előtt. Ily módon a zsidó-keresztény környezetben keletkezett Máté természetesen elsőbbséget élvez. Sajnálatos azonban, hogy F. Manns elbagatellizálja — és valójában nem is elemzi — a zsidósággal való konfliktust; sőt mi több: az evangéliumot egy „konkrét zsidó propagandára” (Mt 5,17-20 és 23,2-12; 113) adott válasznak tekinti. Ezt követően ismerteti Lukács, illetve Márk evangéliumait, majd pedig a Jánosét. Mivel a judaizmussal való szembenállás a jánosi közösségben érzékelhető a legmarkánsabban, a szerzőnek is mindenképpen kezelnie kell ezt a problémát. Az evangélium szimbolizmusa, krisztológiája és dualista tanítása tárgyalása után tér rá annak zsidóság ábrázolására. Rövid — és a lényegyet ügyesen kerülő — fejtegetésében, különös módon, a 30 évvel ezelőtti szakirodalomra támaszkodik (R. Schnackenburg, R. Brown), kiemeli Jézus elutasítását, majd azzal zárja a vizsgálódást, hogy „a zsidóktól jön az üdvösség” (Jn 4,22), mintha ez a kijelentés gyakorlatilag szükségtelenné is tenne minden elmélyültebb okfejtést.

Könyve további fejezeteiben F. Manns tárgyalja az őskereszténység zsidó alapon nyugvó krisztológiáját, etikáját (pl. Jakab levél) és szimbolikáját (elsősorban a Jelenések könyve alapján), illetve a zsidó és a keresztény hermeneutika kérdését. Ennek keretében tér ki az Ószövetséget elutasító Markiónra (akivel szemben a II. Vatikáni Zsinat *Dei Verbum* konstitúcióját idézi), és teszi fel az ugyan költőinek tűnő, ellenben megfogalmazásában problémás kérdést, hogy „az első testamentum erőszakos Istene azonos-e Jézus Istennel?” (247).

Konklúziójában a szerző megismétli, hogy „a zsidóktól jön az üdvösség” (Jn 4,22), és egyértelműen megerősíti a juda-

izmus létjogosultságát, majd egy függelékben ismerteti, hogy hogyan látják Jézust a zsidó kutatók (pl. Montefiore, Friedlander, Klausner, Vermes, Flusser).

A nagyközönség számára is hozzáférhető, olvasmányos stílusban megírt könyv alapvető hiányossága, hogy nem tartalmaz irodalomjegyzéket. Ily módon gyakorlatilag megfosztja az olvasót a to-

vább gondolkodás lehetőségétől. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy valójában nem tárgyalja az újszövetségi antijudaizmus problematikáját, hanem ügvesen megkerüli azt. Mindezek ellenére mégis azt lehet mondani, hogy a mű általános és eléggé átfogó képet nyújt a judaizmusba ágyazott őskereszténységről. (J.A.)

PRIEUR, Jean-Marc, *La croix dans la littérature chrétienne des premiers siècles* (Traditio Christiana 14), Frankfurt: Peter Lang 2006, xvii + 233 pp., ISBN 3-03910-487-X. € 66.

A keresztény vallás központi üzenete, vagyis a „megfeszített Krisztus” hirdetése már Pál apostol korában is botránynak, illetve balgaságnak minősült (lásd 1 Kor 1,17-25). Ezt kellett tehát az őskeresztény szerzőknek valamiféleképpen beépíteniük a gondolkodásukba és az írásaikba. A Strasbourgi Egyetem Protestáns Teológiai Kara professzorának gondozásában most megjelent szöveggyűjtemény azokat az írásokat (írásrészleteket) tartalmazza, amelyek magára a keresztre vonatkoznak. Hiszen az őskereszténység itt egy olyan valósággal szembesült, amely mind a „pogányok” és zsidók irányába, mind pedig a közösségen (egyházon) belül magyarázatra szorult. „Az a tény – írja –, hogy a Messiás, Isten Fia, kereszten halt meg egy nagyon érdemi gondolkodást váltott ki. Ugyanakkor a kereszt magára a tárgyra vonatkozó szimbolikus és teológia reprezentációkat is eredményezett, amelyek megkísérelték függetleníteni atól, aki a keresztény hagyomány szerint meghalt rajta” (XI).

A J.-M. Prieur által összeálgotott szövegek elsősorban az első három évszázadot, az Újszövetség és a Lactantius (kb. Kr.u. 320) által behatárolt korszakot ölelik át; azt azonban eléggé átfogóan. Az áttekintést megkönnyíti a tartalmas bevezető is, amely a kötetben szereplő írások összefüggő értelmezését kínálja. Pál pl. egyértelműen kihangsúlyozza, hogy Krisztus nem csupán a bűneinkért halt meg (1 Kor 15,3), hanem azt is, hogy ez a halál a kereszten következett be. A *Didakhé* (16,6) fogalmazza meg először azt a hármast gondolatot, amely a későbbiekben rendszeresen visszatér a szövegek-

ben: a kereszt, mint jel (*szémeion*); a keresztre feszítés, mint a karok kinyújtása; illetve a kinyújtott kar jelének a feltűnése Krisztus eszkatológikus visszatérések. Antiókhiai Ignác megváltástana közép-pontjában a keresztre feszítés áll. A Pszeudo-Barnabás levélben a Krisztus áldozati dimenzióban megjelenő szenvedésével összekapcsolt kereszt szintén központi szerepet kap. De megtalálható a gnosztikus szövegekben is (pl. Valentinosz irányzata, Nag Hammadi iratok), valamint az apologétáknál, Irenaeusnál, az apostolok (János, Péter, András, Pál, Tamás) apokrif cselekedeteiben, Tertullianusnál, Hippolütosznál, Alexandriai Kelemennél, Órigenésznél, Cyprianusnál, Commodianusnál, és végezetül Lactantiusnál; természetesen az adott irat vagy szerző teológiai gondolatrendszerébe ágyazva: szimbolikus vagy tényszerű megközelítésben.

A kereszt megjelölésére a szerzők különböző fogalmakat használnak: fa, amely kapcsolatba hozható a jó és a rossz tudásának, illetve az életnek a fájával; jel, amely a rézkigyót idézi; vagy misztérium (*müszterion*, *sacramentum*). A karok kinyújtásával járó keresztre feszítés ugyanakkor emlékeztet Mózes kinyújtott karjaira. Arról nem is beszélve, hogy az összehasonlítás sokrétű lehetőségét kínálja: pl. iga, árbo, zászló, szárny, gyümölcsfa, hárta (főképpen a gnosztikus szövegekben), tau (T), stb. Mindebben kétségtelenül erőteljes apologetikus szándék érvényesül, hiszen a célközönséggel meg kell érteni, esetleg elfogadtatni a kereszt tényét. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha tudomásul veszik ugyan annak botránját, de

egyben meg is próbálnak túllépni rajta. Ezért is nem lehet ténylegesen a keresztteológiájáról beszélni, mivel az ókeresztény korban a kereszt valósága nem kerül a teológiai reflexió középpontjába. A szerzők nem annyira a keresztől, hanem sokkal inkább a keresztre vonatkozóan elmélkednek.

Az eligazító szakirodalmi jegyzéket, az

ROTHSCHILD, Clare K., *Baptist Traditions and Q* (WUNT 190), Tübingen: Mohr Siebeck 2005, xvii + 309 pp., ISBN 978-3-16-148791-0. € 74.

Már a könyv bevezetőjéből egyértelművé válik, hogy a szerző kérdésfeltevése különösen érdekes következtetések levonásához vezethet. A fő kérdés, amit vizsgálat alá von és amit a könyv címe is már kimond, vajon milyen kapcsolatban állt egymással Keresztelő János, pontosabban a hozzá kapcsolódó tradíció és a Q forrás. Teljesen jogos C.K. Rothschild megállapítása, miszerint Keresztelő János vizsgálatánál a kutatók nagy többsége egyetlen kérdésre koncentrált: mit tudunk az életéről a történeti Jánosnak. Ezt a kérdést feszegetve pedig a négy kanonikus evangéliumot és Josephus leírását veszik alapul – jöllehet tisztában vannak az előzőek elfoglaltságával, a másodiknak pedig korlátozott jelentőségével. Miért van az, hogy teljesen elvlasztják Keresztelő történelmi alakjának a vizsgálatát a Q forrás vizsgálatától? A monográfia arra tesz kísérletet, hogy megmutassa, Keresztelő követői, tanítványi köre által közvetített tanítások továbbra is jelen vannak a keresztény dokumentumok között, de immáron Jézus személyéhez kapcsolva. A tézist megalapozottá teszi a szerző véleménye szerint a probléma, miszerint tisztázatlan a kapcsolat a történeti Keresztelő és az Újszövetség Keresztelőről szóló tradíciója között.

Első lépésként a könyv kifejti, ha komolyan vesszük a Q forrás létezését, úgy azt külön forrásként kell kezelnünk János tradíciójának vizsgálatában is, ezzel tehát hatra nő a forrásaink száma. Joggal mutat rá a szerző, hogy magában a Q forrásban számos olyan rész van, amely kizárólag Jánossal, illetőleg János tanításával foglalkozik (Q 3,7-9. 16k; 7,18-35; 16,16). Sőt az

eredeti (görög, latin, kopt) szövegeket és azok francia fordítását, valamint a különböző mutatókat (bibliai szövegek, ókeresztény szerzők és iratok, tárgymutató) tartalmazó kötet kétségtelenül hasznos munkaeszköznek minősíthető. Segítheti mindazok munkáját, akik az ókeresztény kor teológiai gondolkodását kutatják. (J.A.)

is megállapítható, hogy ezek a szövegek azok közé tartoznak, melyek a legnagyobb szó szerinti egyezést mutatják Máté és Lukács anyagában. Ezen szövegblokkoknak nyilván a Q forrásba kerülésük előtt hosszú előtörténetük volt. Ezen tényekből kiindulva a tanulmány amellett érvel, hogy a Q egy korai stádiumában kizárólagosan Keresztelő Jánoshoz kapcsolódó tradíciókat tartalmazott, mely állítás elsődlegesen a következő megfigyelésekre támaszkodik: 1. duplexek, melyek feltűnnek Jánosnál, majd másutt Jézusnál; 2. bizonyos ellentmondások Jézusnak a Q forrásban szereplő és az azon kívül megjelenő mondásai között; 3. tematikus folytonosság a Q forrásban szereplő mondások és Keresztelő tradíciója között. Miért ne lehetne elképzelhető, hogy a korai egyház idején létezett egy Keresztelő irodalom, és akár ennek egy része írott formában is az evangélisták rendelkezésére állt? A szerző hipotézise szerint az evangélisták rendelkezésére álló források közül (Márk Q Mt; ill. Q Lk; valamint a külön tradíció) a külön tradíció sokkal összetettebb volt, mint azt eddig feltételeztük és nagyobb egységeket is magában foglalt. E gondolat katalizátoraként szolgált H.D. Betz hegyi beszédéről írott könyve (lásd H.D. Betz, *The Sermon on the Mount*, Minneapolis: Fortress, 1995), aki úgy véli, hogy a hegyi beszéd egésze egy Máté előtti tradíció volt, amit az evangélista abban a formában örökölt, ahogyan az előttünk áll. C.K. Rothschild szerint ehhez hasonló egységek kerültek be az evangéliumokba a Keresztelő tradícióból is.

A második fejezetben Keresztelő Já-

nost, mint történelmi személyiséget veszti nagyító alá a szerző: Milyen mértékben dolgozott együtt Keresztelő és Jézus küldetésükben? Egyáltalán volt-e valamiféle kölcsönhatás közöttük? Ha Jézus elfogadta Keresztelő keresztségét, vajon János igehirdetésével is egyetértett? Ha elfogadta keresztségét és üzenetét követte is János, esetleg egy ideig akár a tanítványa is volt? Vajon eszkatológiai nézőpontjuk összehasonlítható, vagy talán ugyanaz lett volna?

A harmadik fejezete a könyvnek a Q forrás anyagát veti össze más kanonikus, részben a szinoptikusokban megjelenő szövegekkel, tekintettel Keresztelő János alakjára. A fejezet első részében a duplexekkel foglalkozik a szerző, majd a másodikban arra mutat rá, hogy számos kanonikus mondás, ami Jézushoz kapcsolódott, sokkal jobban értelmezhető, ha elfogadjuk, hogy Keresztelő mondta volt azokat. Ez az összehasonlítás azonban nem csupán a Q forrásban megjelenő anyagokra terjed ki, de az azon kívülieket is figyelembe veszi. A fejezet harmadik részében arra tesz kísérletet a szerző, hogy a Jánoshoz köthető Q anyag és a Keresztelő tradíció között kimutassa a tematikus folyamatosságot. Az olyan kijelentések, amelyek az eljövő királyságra vonatkoznak, eszkatológiai intért tartalmaznak, amelyek ennek a generációnak és vezetőinek a megbüntetéséről szólnak, jól mutatják azt a kapcsolatot, ami a Keresztelőhöz köthető tradíció és a Q forrás között van. A negyedik és egyben utolsó rész bizonyos speciálisan mátéi, illetve lukácsi perikópák eredetét igyekszik meghatározni a Q tradíción belül. Ezeket a külön tradícióból származó helyeket azzal a hermeneutikai alapvetéssel kezeli C.K. Rothschild, hogy stiláris és tematikus folyamatosságot feltételez a Keresztelő tradíció és a Q forrás között. A fejezet végén pedig a zsidó és a görög-római irodalomból hoz példákat arra, hogyan vált a tanító szava a tanítvány szavává.

A negyedik fejezetben a szerző a Keresztelő tradíció Márk evangéliumában betöltött szerepét vizsgálja. Abból a téziséből indul ki, hogy Márk a priori úgy értel-

mezi Keresztelő Jánost, mint Illést. Ez még önmagában nem lenne újdonság, hiszen általában elfogadott, hogy az Illés tipológia határozza meg Márk Jánosról alkotott képét már rögtön evangéliuma elején, de a szerző azt feltételezi, hogy ez az ábrázolás a második evangélium középpontját képező, Jézus megdicsőülésében jut el a tetőfokára, miközben folyamatosan jelen van a műben (Mk 6,15; 8,28; 9,11) és ehhez kapcsolható az evangélium végén Jézus titokzatos kiáltása is Illéshez (Mk 15,35). Ezek az utalások Keresztelőre, mint Illésre az evangélium elején, közepén és a végén egy árendelt struktúrát képeznek, aminek Márk fölé helyezheti Jézus küldetését. Így Jézus működésének az a része, amelyet leginkább a csodatettek és a gyógyítások jellemznek János általi keresztsége és Jánosnak a megdicsőülés hegyén történt „feltámadása” (Mk 9) közé esik. Míg küldetésének az a része, amelyet főképpen a tanítás határoz meg, János „feltámadása” (Mk 9) és a Jézus feltámadása közé (Mk 16).

Az 5. és 6. fejezet két jellegzetes kifejezést jár körül, egyfelől az „Ember fia”, másfelől az „Isten királysága” kifejezéseket. A két fejezet célja, hogy meggyőző bizonyítékokat tárjon elénk, miszerint mindkét kifejezés eredetileg Jánoshoz kapcsolódott. Az utolsó fejezetben pedig összegzi a szerző érveit, valamint kitér azokra a kérdésekre is, melyekkel a kutatásnak a jövőben feltétlenül foglalkoznia kell.

Nagyon érdekesnek gondolom a könyv alapjául szolgáló gondolatot Keresztelő János és a Q forrás viszonyáról, illetve teljesen elképzelhetőnek tartom azon állítást, miszerint az evangélisták rendelkezésére álló külön tradíciókban szerepelhetnek bizonyos eredetileg Keresztelő Jánoshoz kapcsolódó tradíciók. Sőt még azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy alkalmasint az evangéliumok szerzői tisztában is voltak ezzel és ennek ellenére Jézushoz kapcsolták ezeket az anyagokat. Úgy gondolom például a duplexek esetében ez egy képviselhető magyarázat lenne, bár azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy Jézus maga alkalmazta Jánosnak ezeket a kifejezéseit, gondolatait, mert úgy ítélte

meg, hogy tökéletesen beleillenek saját ígéhirdetésébe. Mindazonáltal feltétlenül ajánlom a könyvet mindazoknak, akik Keresztelő Jánossal kívánnak foglalkozni és különösen nagy erényének gondolom,

hogy egy lehetséges új forrással gazdagította a János életének kutatásában egyébként már használt forrásaink sorát.

(K.N.V.)

5. RABBINIKUS ZSIDÓSÁG

Rabbinic Perspectives: Rabbinic Literature and the Dead Sea Scrolls (STDJ 62, szerk. Steven D. Fraade, Aharon Shemesh és Ruth A. Clements), Leide: Brill, 2006, xi + 211 pp., ISBN 978 90 04 15335 6.

A kötet az Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature nyolcadik nemzetközi szimpoziumán 2003. január 7-9 között a jeruzsálemi Héber Egyetemen elhangzott előadásokat gyűjti egybe. A szimpozium azt a kettős hatást tűzte ki körüljárandó témának, ami a holt-tengeri tekercsek és a rabbinikus irodalom között feltárható. Milyen folyamatosság és eltérő fejlődés mutatható ki a két irodalmi korpusz között. Hogyan szemléljük a második templom zsidóságának sokszínűségét a templom lerombolását túlélő utódaik szemszögéből, illetve megfordítva.

A szimpozion és így ez a kötet is újdonságnak számít, hiszen a holt-tengeri tekercsek felfedezése óta önálló konferencia nem foglalkozott ezzel a témakörrel. Ebből adódóan ezek az írások is úttörőnek tekinthetők, és részben csupán a felszínen lévő kérdéseket feszegetik. Jóllehet néhányan részletkérdésekbe is belemennek. Egy többször felmerülő kérdés a szektás (*mispát*) és a rabbinikus törvény (*halákhá*), mely az utóbbi évek szövegkiadásai fényében került előtérbe. Ezen kívül tárgyalt főbb témák: összehasonlítási metodológia, történelem, naptár, ünnepek, exegézis (*mídrás*, *aggáda*), áldások-átkok, szekták közötti polémia, szentség, tisztaság-tisztátalanság, házasság és az írott vagy szóbeli autoritás.

A szerkesztők az előszóban említik, hogy néhány résztvevő előadása – külön-

böző okok miatt – nem került a kötetbe. Akit a megszólalók teljes listája és absztraktok is érdekelnek, megtalálja a www.orion.msc.huji.ac.il/symposiums/8th/main.shtml web-oldalon.

Joseph M. Baumgarten: Tannaitic Halakha and Qumran – A Re-Evaluation (1-11); Lutz Doering: Parallels without „Parallelomania”: Methodological Reflections on Comparative Analysis of Halakha in the Dead Sea Scrolls (13-42); Steven D. Fraade: Looking for Narrative Midrash at Qumran (43-66); Vered Noam: Traces of Sectarian Halakha in the Rabbinic World (67-85); Eyal Reggev: Reconstructing Qumranic and Rabbinic Worldviews: Dynamic Holiness vs. Static Holiness: (87-112); Lawrence H. Schiffman: Prohibited Marriages in the Dead Sea Scrolls and Rabbinic Literature (113-125); Adiel Schremer: Seclusion and Exclusion: The Rhetoric of Separation in Qumran and Tannaitic Literature (127-145); Aharon Shemesh: The History of the Creation of Measurements: Between Qumran and the Mishnah (147-173); Cana Werman: Oral Torah vs. Written Torah(s): Competing Claims to Authority (175-197).

Külön kumulatív bibliográfiát sajnos nem készítettek a szerkesztők a kötethez, de a szerzőmutató révén, illetve az ókori szövegek mutatója segítségével a sajátos témák iránt érdeklődők is eligazodnak a kötetben. (Zs.J.)

A KÖTETBEN ISMERTETETT KÖNYVEK LISTÁJA:

1.	Achenbach, R., <i>Die Vollendung der Tora</i>	97
2.	Bovon, F., <i>Les derniers jours de Jésus</i>	109
3.	Brooke, G.J., <i>The Dead Sea Scrolls and the New Testament</i>	101
4.	<i>Defining Identities</i> (STDJ 70)	102
5.	Ehrman, B.D., <i>Les christianismes disparus</i>	110
6.	Elledge, C.D., <i>Life after Death in Early Judaism</i>	104
7.	<i>From 4QMMT to Resurrection</i> (STDJ 61).....	102
8.	<i>Götterbilder – Gottesbilder – Weltbilder</i>	98
9.	Grätz, S., <i>Das Edikt des Artaxerxes</i>	99
10.	Horbury, W., <i>Herodian Judaism and New Testament Study</i>	111
11.	van der Horst, P.W., <i>Jews and Christians in Their Graeco-Roman Context</i>	105
12.	Hurtado, L.W., <i>The Earliest Christian Artifacts</i>	111
13.	Ilan, T., <i>Silencing the Queen</i>	105
14.	Lehnart, B., <i>Prophet und König im Nordreich Israel</i>	99
15.	<i>The Literature of the Sages</i>	106
16.	Manns, F., <i>Les racines juives du christianisme</i>	113
17.	van der Meer, M.N., <i>Formation and Reformulation</i>	100
18.	<i>The Messiah in Early Judaism and Christianity</i>	107
19.	<i>The Orion Center Bibliography</i> (STDJ 71).....	103
20.	Prieur, J.-M., <i>La croix dans la littérature chrétienne des premiers siècles</i>	114
21.	<i>Rabbinic Perspectives</i> (STDJ 62).....	117
22.	Rothschild, C.K., <i>Baptist Traditions and Q</i>	115
23.	<i>Studies in Josephus and the Varieties of Ancient Judaism</i>	107
24.	<i>Le Temps et les Temps dans les littératures juives et chrétiennes</i>	108
25.	<i>Tora in der Hebräischen Bibel</i>	100
26.	Wacholder, B.Z., <i>The New Damascus Document</i>	103

A könyvismertetésekét írták:

J.A. Jakab Attila
 K.N.V. Kókai Nagy Viktor
 X.G. Xeravits Géza
 Zs.J. Zsengellér József